

Contribution and issues of agriculture in Indian economy

ભારતીય અર્થતંત્રમાં કૃષિક્ષેત્રનું યોગદાન અને તેના પ્રશ્નો

Dr. K. B.Kankani

Associate Professor, Maharajkrunkumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar

કૃષિક્ષેત્ર અર્થતંત્રમાં વ્યુત્પાદન મહત્વ ધરાવે છે. આઝાદિ ના છ(૬) દાયકા બાદ પણ અર્થતંત્રની કરોડ રજુ માનવામાં આવે છે. ઉદ્યોગો સાથે તેનો સંબંધ બેવડો છે. એક બાજુ ઉદ્યોગોને કાર્યોમાલ અને અન્ય નિક્ષેપો પૂરા પાડે છે અને બીજી બાજુ ઔદ્યોગિક ચીજોની નિક્ષેપ (યદ. ગત) તરીકે માંગ કરે છે. પાયાની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવાનું અને વિકાસલક્ષી અધિગમમાં કૃષિક્ષેત્ર ઘણો નિષ્ણા યક ભાગ ભજવે છે. આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં અર્થતંત્રના માળખામાં જે પરિવત નો આવે છે. તે કૃષિક્ષેત્ર માટે ખૂબ જ મહત્વની છે. રાષ્ટ્રીય આવક તેમજ કૃષિમાં રોકાયેલી વધારાની વસ્તી ઉદ્યોગો તેમજ સેવાક્ષેત્રના વધુ ઉત્પાદક ક્ષેત્રોમાં કેટલી ઝડપથી સમાવેશ થાય છે. તેના આધારે વિકાસની ગતિ માપવામાં આવે છે.

વત માન સમયે કૃષિક્ષેત્ર અર્થતંત્રમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે. આજે કૃષિક્ષેત્રે નબતી વસ્તીનું પ્રમાણ લગભગ ૫૨% (Economic Survey-2011) આસપાસ છે. એજ રીતે રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિનો ફાળો તદ ઉપરાંત રોજગારીની દ્રષ્ટિએ અને વિદેશી હુડિયામણની દ્રષ્ટિએ કૃષિક્ષેત્ર ભારતીય અર્થતંત્રમાં કેન્દ્રવતી સ્થાન ધરાવે છે. આ બધા મુદ્દાની વિગત પૂણ ચચા નીચે મુજબ છે.

રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિક્ષેત્રનું યોગદાન-ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિનો હિસ્સો ઘણો મહત્વનો છે. આયોજન પંચે પ્રથમ અને બીજી પંચવર્ષી ય યોજનામાં કૃષિક્ષેત્રે વધુ ભાર આપવામાં આવ્યો હતો. તાજેતરના વર્ષો માં ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિક્ષેત્રનું યોગદાન સાપેક્ષરીતે ઘટવા પામ્યું છે. આમ છતાં આ ક્ષેત્રનો હિસ્સો વધુ રહ્યો છે. આ બાબતને નીચેના કોષ્ટકમાં દશા વવામાં આવી છે.

વષ	રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિનું યોગદાન (ટકાવારીમાં)
૧૯૫૦-૫૧	૫૫-૩
૧૯૬૦-૬૧	૫૧-૦
૧૯૭૦-૭૧	૪૪.૫
૧૯૮૦-૮૧	૩૭.૬
૧૯૯૦-૯૧	૩૨.૦
૧૯૯૯-૨૦૦૦	૨૭.૦
૨૦૦૯-૨૦૧૦	૧૭.૫

ઉપરોક્ત કોષ્ટક ઉપરથી હકિકત તપાસતા જણા છે કે ૧૯૫૦-૫૧માં કૃષિક્ષેત્રની રાષ્ટ્રીય આવકમાં હિસ્સો ૫૫.૩% અને ૧૯૬૦-૬૧ માં ઘટીને ૫૧% અને ૧૯૯૯-૨૦૦૦ માં ઘટીને ૨૭% જેટલો થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૨૦% થયો. ૨૦૦૯-૧૦ માં કૃષિક્ષેત્રનો ફાળો ૧૭.૫ (Economic Survey) જેટલો થયો છે.

આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા મુજબ જેમ જેમ રાષ્ટ્રનો આર્થિક વિકાસ થાય તેમ તેમ કુલ રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખેતીના સાપેક્ષ હિસ્સામાં ઘટાડો થાય છે અને ઉદ્યોગો, ખનીજો, વેપાર-વાણિજ્ય સેવાઓ વગેરેના સાપેક્ષ હિસ્સામાં વધારો થાય છે. આ દ્રષ્ટિએ જોતાં ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિક્ષેત્રનો હિસ્સો નોંધપાત્ર ગણાય અને તેથી આ ક્ષેત્રમાં ફેરફારો દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફેરફાર લાવી સમગ્ર અર્થતંત્રને અસર પહોંચાડે છે. દાખલા તરીકે અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને જાપાનમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિક્ષેત્રનો ફાળો ૨% જમીનમાં ૧% ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૩% જેટલો મળે છે. ભારતમાં જી.ડી.પી.માં તેના યોગદાનમાં થોડો ઘટાડો છતાં હજી આ શ્રેણી સૌથી મોટું આર્થિક ક્ષેત્ર છે અને ભારતના સમગ્ર સામાજિક આર્થિક વિકાસમાં તેની મહત્વની ભૂમિકા છે.

કૃષિક્ષેત્રનું રોજગારીમાં યોગદાન :-

વિશ્વનો જૂનામાં જૂનો ઉદ્યોગ ખેતી છે. તેને પાયાનો ઉદ્યોગ કે ક્ષેત્રની ગણના થાય છે. કોઈપણ દેશના અર્થતંત્રમાં કૃષિક્ષેત્રની અસર વ્યાપક અને ઉડી હોય છે. વિશ્વની વસ્તીના આશરે..... જેટલા લોકો નિવા હ માટે કૃષિક્ષેત્ર પર આધારિત છે. ભારતમાં રોજગારી માટે કૃષિક્ષેત્ર બીજા ક્ષેત્રોની તુલનામાં રોજગારી વધુ આપે છે. ૧૯૫૧માં ભારતની વસ્તી ૩૬૧ મિલીયન હતી. ૧૪૦ મિ.કામ કરતી વસ્તીમાંથી ૮૦ મિ. વસ્તી માત્ર કૃષિક્ષેત્ર પર રોજગારી માટે આધારિત હતી. ૧૯૫૧ માં ટકાવારી પ્રમાણે જોઈએ તો ૬૯.૫% વસ્તી કૃષિક્ષેત્ર પર નિભર ર હતી. ૧૯૯૧ માં આ ટકાવારી જોઈએ તો ૬૬.૯% જેટલી હતી. ૧૯૫૧ થી ૧૯૯૧ દરમિયાન આ પ્રમાણ સ્થિર રહેવા પામ્યું છે. ૨૦૦૧ માં આ પ્રમાણ ઘટીને ૫૬.૭% જેટલું થયું. આ પરિસ્થિતિ આર્થિક વિકાસ પ્રક્રિયાની ગતિ ઝડપી થતા કૃષિક્ષેત્રમાં રોજગારી મેળવતા લોકોની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો ગયો છે. ૨૦૦૯-૧૦ માં ભા:દ્ય:કચ:૨-૯૨ અનુસાર ૫૨% વસ્તી આર્જીવિકા માટે કૃષિપર આધારિત છે.

વિશ્વના વિકસિત દેશોની સ્થિતિ તપાસતા જણાશે છે કે બ્રિટન, અમેરિકા, જમ ની, કેનેડા, જાપાન વગેરે દેશોમાં કૃષિક્ષેત્ર પર નબતી વસ્તીનું પ્રમાણ ઉતરોતર ઘટતું જાય છે અને લોકો અન્ય વૈકલ્પિક રોજગારી તરફ વળે છે. જ્યારે ભારતમાં વૈકલ્પિક રોજગારીની તકોનું સજ ન પૂરતા પ્રમાણમાં થયું નથી. તેથી કૃષિક્ષેત્ર પર વધતી વસ્તીનું દબાણ વધતું જાય છે.

અનાજની જરૂરીયાતો પૂરી પાડતું ક્ષેત્ર :-

વિશ્વમાં ચીન પછી સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતું રાષ્ટ્ર ભારત છે. ભારતની વસ્તી વધુ ઝડપી દરે વધી રહી છે. ૧૯૫૧ માં ભારતની વજસ્તી ૩૬.૧ કરોડ હતી જે વધીને ૧૯૬૧ માં ૪૩.૯ કરોડ, ૧૯૭૧ માં ૫૪.૮ કરોડ થઈ જે ૧૯૮૧માં વધીને ૬૮.૫ કરોડની અને ૧૯૯૧ માં તે ૮૪.૪ કરોડ જેટલી થઈ હતી. વસ્તી વધારાનો વાર્ષિક વધારા ૨% આસપાસ રહ્યો

છે. ૨૦૧૧ ના વસ્તી ગણતરી અનુસાર ભારતની કુલ વસ્તી ૧૨૧ કરોડ થઈ છે. આ વધતી જતી વસ્તીને ખોરાક પૂરો પાડવાની જવાબદારી કૃષિક્ષેત્રની છે. વસ્તી વધારાને પરિણામે અનાજની માંગ પણ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

ભારતમાં અનાજનું ઉત્પાદન જો પૂરતા પ્રમાણમાં થાય નહિતો અનાજના ભાવો વધવા પામે છે અને તેમ થતા સામાન્ય ભાવ સપાટીમાં વધારો થાય છે અને પરિણામે અર્થતંત્રમાં હુલાવવાનું વિષયક સજા ય છે. ૧૯૬૬ પછી ભારતમાં હરિતક્રાંતિને પરિણામે ઉચ્ચ પેદાશ આપતા બિયારણોની શોધ ના પરિણામે અનાજના ઉત્પાદનમાં ઝડપી વધારો છે. ૧૯૯૧ માં કુલ કૃષિ ઉત્પાદન (૧.૬૮ મિ. મેટ્રિક ટન) ૨૦૦૧-૦૨ માં વધીને ૨.૪૫ મિ. મેટ્રિક ટન ૨૦૧૦-૧૧ માં અનાજનું કુલ ઉત્પાદન વધીને (૨.૪૨ મિ. મેટ્રિક ટન) નોંધાયું છે. કૃષિક્ષેત્ર દેશની અનાજની જરૂરીયાત પૂરી પાડવા સક્ષમ છે.

ઉદ્યોગને કાર્યો માલ પૂરો પાડે છે :-

કૃષિક્ષેત્રની માત્ર અનાજની જરૂરીયાત પૂરી પાડે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ દેશના મહત્વના ઉદ્યોગોને કાર્યો માલ પૂરો પાડે છે. જેમકે સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગને કપાસને શણ, તેમજ ચા, કોફી, રબ્બર, તમાકુ, તેલીબિયા, ડાંગર, ફળફળાદિ અને કુલો, ઓષધિઓ, કઠોળ, મસાલા, વગેરે દેશના નાના મોટા ઉદ્યોગને કાર્યોમાલ કૃષિક્ષેત્ર પૂરો પાડે છે. ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર અને ઉદ્યોગક્ષેત્ર એકબીજાના પૂરક ક્ષેત્રો છે.

વિદેશી હુડિયામણની કમાણીમાં કૃષિક્ષેત્રનું યોગદાન :-

કૃષિક્ષેત્ર ભારતની વિદેશી હુડિયામણની કમાણીમાં મહત્વનું યોગદાન આપે છે. વિશ્વના જુ દા જુદા દેશોમાં ખેતપેદાશોની નિકાસ થાય છે. જેમકે ચા, કોફી, ખાંડ, તમાકુ, મસાલાઓ, દરિયાઈ પેદાશો, શણની બનાવટો, ફાઈબર, ફળફળાદિ વગેરે રશિયા, યુ.એસ.એ. વગેરે દેશોમાં નિકાસ થાય છે. તેનાથી દેશને વિદેશી હુડિયામણની કમાણી થાય છે. ૧૯૮૦-૮૧ માં ૬૦૧૨-૭૬ કરોડ રૂપિયાની આવક થઈ હતી. ભારતની કુલ નિકાસની ટકાવારીમાં કૃષિપેદાશોનો ફાળો ૧૮.૪૯% હતો. ૧૯૯૪-૯૫ માં ૧૩૨૨૨.૭૬ કરોડ નિકાસ ટકાવારીમાં ૧૫.૯૯% ફાળો હતો. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ માં ૨૫૩૧૭.૬૬ કરોડ ૧૮.૨૫% કુલ નિકાસમાં હિસ્સો ૨૦૦૪-૦૫ માં ૪૧૬૦૨.૬૫ કરોડ ૧૧.૦૮% કુલ નિકાસમાં ખેત પેદાશોનો હિસ્સો ૧૦.૨૩% જેટલો હતો. ૨૦૦૦-૦૨ વર્ષો પછી કુલ નિકાસમાં ઘટાડો જોવા મળ્યો ઘર આંગણાની માંગ સંતોષવાના એતુથી નિકાસની ટકાવારી ઘટી છે. આમ છતાં આપણી કુલ નિકાસ કમાણીમાં ખેત પેદાશોનો હિસ્સો ઘણો જ મહત્વનો છે.

અર્થતંત્રના અન્ય તંત્રોના વિકાસ માટે :-

કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ અર્થતંત્રના ઉદ્યોગક્ષેત્ર અને સેવાક્ષેત્રને વેગ આપે છે. જેમકે વાહન વ્યવહાર, સંદસા વ્યવહાર, રેલ, રસ્તાઓ, વીજળી અને ભાંધકામ ઉદ્યોગ વિકાસ ખેતીના વિકાસ પર આધારિત છે. કૃષિના વિકાસને લીધે ખેત ઓજારો બનાવતા ઉદ્યોગો, રાસાયણિક ખાતર ઉદ્યોગો, જંતુનાશક દવાનો ઉદ્યોગ વગેરે અનેક નાના મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ કૃષિક્ષેત્રને આભારી છે. આમ કૃષિક્ષેત્ર અન્ય ક્ષેત્રોના વિકાસ દ્વારા વિકાસ પામે છે. તેમજ અન્ય ક્ષેત્રોનો વિકાસ સાધવામાં મદદરૂપ પણ બને છે.

ભારતમાં કૃષિ વિકાસના મુખ્ય પ્રશ્નો :-

ભારતીય અર્થતંત્રમાં કૃષિક્ષેત્ર દેશની કરોડ રજુ સમાન છે. આયોજનના છ દાયકા બાદ કૃષિક્ષેત્રે કેટલીક ચોકકસ પ્રગતિ થઈ છે. છતાં આ દિશામાં ભારત દેશે ઘણી લાંબી મજલ કાપવાની છે. ભારત વિશ્વમાં ઘઉં અને ચોખાના ઉત્પાદનમાં બીજું સ્થાન ધરાવે છે. દુધ ઉત્પાદનમાં ભારત પ્રથમ ક્રમ ધરાવે છે. તેમ છતાં ભારતમાં ખેત ઉત્પાદન હેક્ટરદિક બીજા દેશોની તુલનામાં નીચું જોવા મળે છે. તેમજ શ્રમિક દિક ઉત્પાદકતા નીચી રહે છે. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી બાબતો છે. જેમાં ધ્યાન આપવાની તાતી જરૂરિયાત છે.

ખેતીની નીચી ઉત્પાદકતા :-

ભારતીય ખેતીનો એક મહત્વનો પ્રશ્ન નીચી ઉત્પાદકતાનો છે. વિશ્વના અન્ય દેશોની તુલનામાં જમીનની ઉત્પાદકતા તેમજ શ્રમની ઉત્પાદકતા ખૂબ જ નીચી છે. ઘઉં, ડાંગર, મકાઈ, શેરડી, કપાસ, મગફળી વગેરે મહત્વના પાકોની બાબતમાં ભારતમાં હેક્ટરદિક ઉત્પાદકતા જાપાન, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, બ્રિટન, રશિયા, મકસિકો, ઈન્ડોનેશિયા જેવા દેશો ની સરખામણીમાં લગભગ બે થી ત્રણગણી નીચી છે. ૨૦૧૦ આકાંડાઓ દશા વે છે કે ઘઉંનું ઉત્પાદન ચીનમાં ૧૧૫.૨ મેટ્રિકટન એજ સમયમાં ભારતમાં ઘઉંનું ઉત્પાદન ૮૦.૭ મેટ્રિકટન અને ચોખાનું ઉત્પાદન ચીન ૧૯૭.૨ મેટ્રિકટન અને ભારત ૧૨૦ મેટ્રિકટન અનાજનું ઉત્પાદન જોવા મળે છે.

વસ્તીનું દબાણ :-

Population Pressure : ભારતની વસ્તી ૨૦૦૧ માં ૧૦૨ કરોડ વસ્તી હતી. ૨૦૧૧ માં વધીને ૧૨૧ કરોડ જેટલી થઈ વસ્તી વધવાને કારણે વસ્તીગીચતાનો ગંભીર સમસ્યા જોવા મળે છે. ૨૦૦૧ માં વસ્તીગીચતા ચો.કિમી.૩૨૪ ચક્રિતઓ વસવાટ કરતા હતા. ૨૦૧૧ ના સેન્સસ પ્રમાણે વસ્તીગીચતા ૩૮૨ જેટલી થઈ વસ્તી વધવાથી જમીનની માંગ વધારો થાય છે. પરિણામે ખેડાણ ઘટક નીચેની જમીન વસ્તી વધારાને કારણે ઓછી થાય છે.

જમીનનું નાના કદમાં વિભાજન :-

ઝડપી વસ્તી વધારાને પરિણામે જમીનના મોટાકદ માંથી નાના ટુકડામાં વિભાજીત થાય છે.

ભારતમાં સંયુક્ત કુંડુંબ પ્રથાનું વિભક્ત કુંડુંબમાં વિભાજીત થવાથી જમીનના નાના ટુકડાઓ થાય છે. પરિણામે નાના કદના ખેતરોમાં આધુનિક ખેતી ખયાળ પુરવાર થાય છે. ખેડૂતો પરંપરાગત ધોરણે ખેતી કરે છે. તેઓ નાના ખેતરમાં નવા સુધારાઓ અપનાવી શકતા નથી.

અપૂરતી સિંચાઈની સવલતો :- Inadequate Irrigation Facilities
ભારતીય કૃષિ આજે પણ વરસાદ આધારિત ખેતી છે. ૬૦% કે તેથી વધુ જમીન વરસાદી ખેતી તરીકે ઓળખાય છે. ૪૦% જમીનને સિંચાઈની સવલત પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૦% જમીનમાં વધુ માં એકવાર પાક લઈ શકાય જ્યારે ૪૦% જમીનમાં એક થી વધારે પાક લઈ શકાય. કૃષિ ઉત્પાદનને વેગ આપવા માટે ભારતમાં સિંચાઈની સવલતો પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

જમીનની નીચી ગુણવત્તા :- Depleted Soils.
ભારતમાં વધો થી પરંપરાગત ધોરણે ખેતી થાય છે. જમીનમાં એકજ પાક વારંવાર લેવાથી જમીનની ફળદ્રુપતામાં ઘટાડો થાય છે. તદ ઉપરાંત જમીનમાં રાસાયણિક ખાતરનો અને જંતુ નાશક દવાનો વધુ ઉપયોગ થવાથી પણ જમીનની ગુણવત્તા નીચી આવે છે. ફળદ્રુપ જમીનમાં ઉત્પાદન વધુ જોવા મળે છે. જ્યારે નીચી ગુણવત્તા વાળી જમીનમાં આધુનિક નવા સુધારાઓ અપનાવતા પણ ધાતુ પરિણામ પ્રાપ્ત થતું નથી પરિણામે અનાજનું ઉત્પાદન નીચું જોવા મળે છે.

અનાજનો સંગ્રહ :- Storage of Food Grains

ભારતમાં અનાજ સંગ્રહની ખૂબજ મોટી સમસ્યા છે. ભારતમાં ગોદામો અને ઠંડાગ હના અભાવને કારણે ભારતમાં દર વર્ષે ૧૦% અનાજનો બગાડ થાય છે. પૂરતા સંગ્રહ સંસાધનો ન હોવાથી અનાજ સડી જાય છે. બગાડને અટકાવવા માટે વેજિનેટિવ બે વેરલાઉસીંગની સુ વિધા ઉપલબ્ધ થાયતો અનાજનો બગાડ અટકશે. ભૂખમરો જેથી સમસ્યાથી બચી શકાશે. સરકારે આ દિશામાં વિશાળ સિતને ધ્યાનમાં રાખી પગલા ભરવાની જરૂર છે.

ખેતીના ઓજારો :- Farm Implements

ભારતના ખેડૂતની આ ક સ્થિતિ ખૂબજ ન બળી હોવાથી નાના અને સીમાંત ખેડૂતો ખેતીના પૂ રતા ઓજારો ખરીદી શકતા નથી. ખેતીમાં અદ્યતન ટેકનોલોજી અને આધુનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ બહુ વ્યાપક બન્યો નથી.

ભારતમાં મોટા ભાગના ખેડૂતો નાના અને સીમાંત હોવાથી ટ્રેક્ટર, શ્રેસર, પમ્પસેટ, ટપક સિં ચાઈ પદ્ધતિ, વગેરે ખેતીના ઓજારો ખરીદી શકતા નથી. વિદેશોમાં આધુનિક ઢબે ખેતી થાય છે. પરિણામે તેઓ અનાજના ઉત્પાદનમાં ઝડપી વધારો કરે છે. ભારતના કૃષિ વિકાસના પ્રયત્નો વધો થી અસિત્તવ ધરાવે છે. ભારત સરકારે ખેત ઉત્પાદન વધારવા ટેકનોલોજીક સુ ધારા સંસ્થાકિય સુધારા તેમજ વ્યવસ્થાકિય સુધારાઓ કરવા પડશે. કૃષિક્ષેત્રને ટોચની અગ્રતા આપવી પડશે. ખેત વિકાસના કાય ક્રમોનો અસર કારક અમલ પડશે. તો જ કૃષિક્ષેત્રનો ઝડપી વિકાસ શક્ય બનશે.

REFERENCES

- Alston, J.M., Norton, G.W. and Pardey, P.G., 1995. Science Under Scarcity: Principles and Practices for Agricultural Research Evaluation and Priority Setting, Cornell University, Ithaca, New York | • Antle, J.M. and P. L. Pingali. 1994. Pesticides, Farmer Health and Productivity: A Philippine Case Study. American Journal of Agricultural Economics. August. | • Binswanger, H.P., 1980. Income distribution effects of technical change: Some analytical issues. South East Asian Economic Review 1, 179-218. | • Binswanger, H.P., Deininger, K. and Feder, G., 1993. Agricultural land relations in the developing world. American Journal of Agricultural Economics 75, 1242-8. | • Economic survey-2010